

D.

HMOTNÁ KULTURA

Možnosti a problémy výskumu šperkov z 10.-13. storočia

MILAN HANULIAK

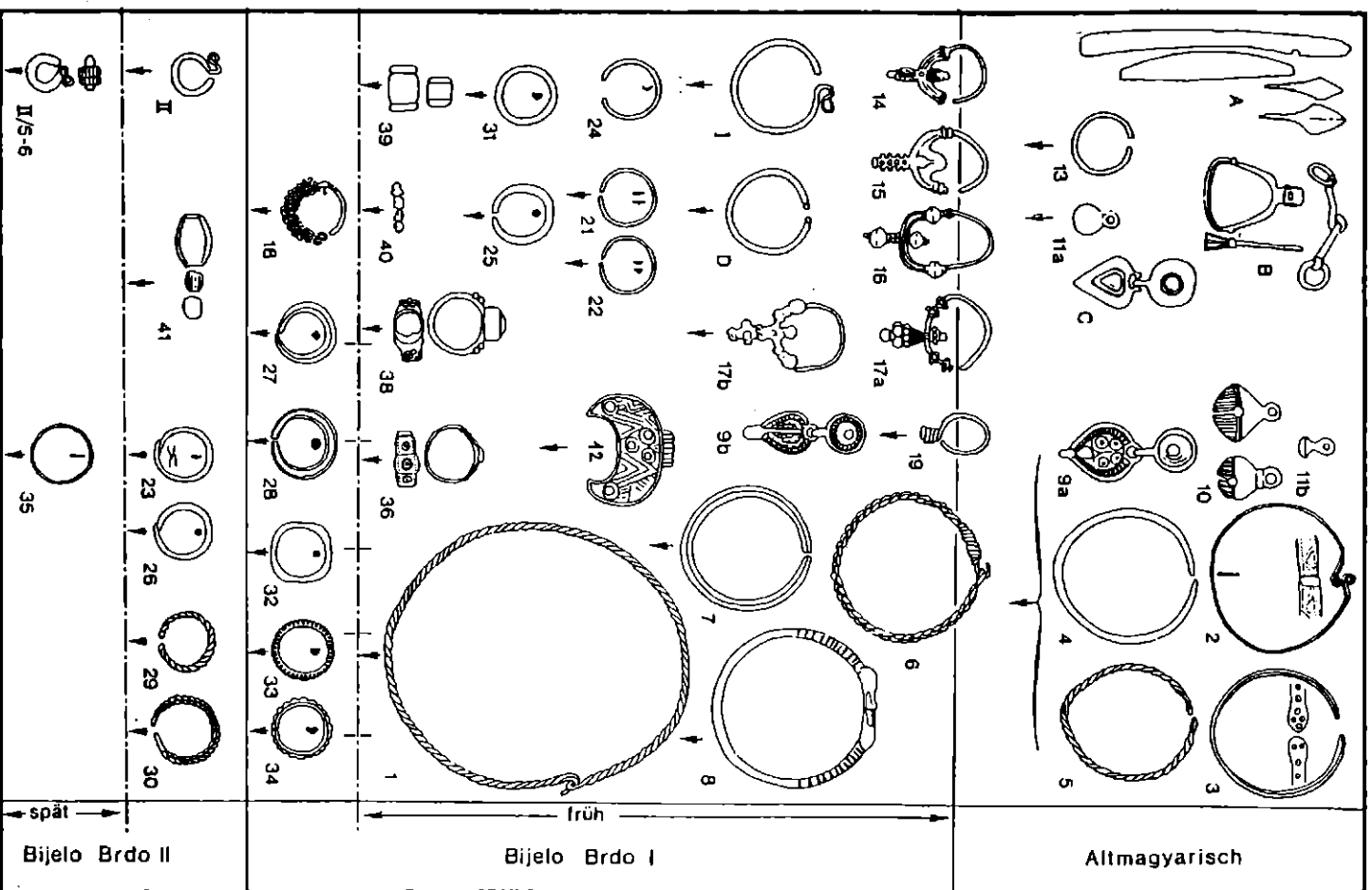
V rámci 10.-13. storočia možno na území dnešného Slovenska z historického pohľadu vyčleniť okrajovo veľkomoravský úsek (10. stor.), ťažiskovo vrcholnostredoveký úsek (11.-13. stor.; Hrubec 1980). Počas tohto obdobia došlo na danom teritóriu zhruba k desiatim generačným výmenám obyvateľstva. V tejto súvislosti preto zaujme intenzita a rozsah premien, ku ktorým došlo v škále používaných typov šperkov a spôsoboch ich nosenia. Príčiny týchto vývojových zmien sú mnohostranné. Archeologické pramene dovoľujú spomedzi nich zachytiť iba časť obsiahnutú v pohrebiskovom materiáli. Aj keď táto zložka materiálnej bázy vari najplastickejšie zachytáva vonkajšie prejavy sledovaného vývojového procesu, objektívne jestvujúce nedostatky znižujú konkrétnosť výpovedí získaných poznatkov. V materiáli z predkresťanských pohrebísk 10.-11. stor. množstvo nedostatkov iba pozvoľne pribúda. Nárast sa dynamizuje v prostredí kostolných cintorínov, kam sa v ďalšej etape presúva pochovávanie zomrelých. Strácajúcu sa konkrétnosť výpovedí archeologických prameňov, žiaľ, nenahrádzajú iné pramene historickej povahy. Vplyvom toho je celkový obraz o okrasách v 12.-13. stor. menej detailný a vo väčšej miere hypotetický ako vo včasnostredovekom období.

Chápanie termínu „šperk“ s prívlastkom „vrcholnostredoveký“ (hoci to nieje vzhľadom na vyššie uvedené skutočnosti najvýstižnejšie označenie), používaného v tomto príspevku, je trochu širšie na rozdiel od bežne označovaných predmetov tejto kategórie. Do danej kolekcie neboli zaradené iba exempláre zdobiace hlavu, vlasy, hrdlo, predlaktia a prsty rúk, ale aj niektoré súčasti odevu. Ide o tie formy, ktoré podľa bohatosti aplikovaných dekoratívnych motívov nadobudli v 10.-11. stor. charakter šperkov. Avšak po vymiznutí dekoru sa v 12.-13. stor. stávajú prostými predmetmi plniacimi iba svoje funkčné poslanie.

V priebehu pertraktovaného obdobia možno vyčleniť štyri úseky s rozdielnou dĺžkou trvania, príslušnosťou hmotných pamiatok k istej materiálnej kultúre či kultúrnemu štýlu. Medzi predmetmi nachádzame vždy skupinu charakteristických typov šperkov ako aj nových foriem s typickými spôsobmi ich nosenia.

V najstaršej etape, vyplňajúcej prvú polovicu 10. stor., v južných oblastiach Slovenska dominujú staromaďarské pamiatky s výrazným zastúpením levedského štýlu. V druhej polovici tohto storočia ich nahradili okrasy tzv. belobrdskej kultúry. Jej vývoj, rozdelený na staršiu a mladšiu fázu, končí na prelome 11. a 12. stor. V oblastiach Slovenska severne od rozšírenia belobrdskej kultúry v materiálnej náplni dožívajú prvky veľkomoravskej kultúry. K zjednoteniu oboch prostredí dochádza počas 11. stor. Ďalšie napredovanie vývoja okrás nie je dosiaľ jednoznačne definované. Ukazuje sa však, že počas prvej polovice 12. stor. bez podstatnejších zmien pretrvávajú už známe typy šperkov belobrdského štýlu. Po polovici 12. stor. je toto prostredie obohacované novými prvkami románskeho štýlu. Do takto dotvoreného materiálno-kultúrneho podložia po polovici 13. stor. pozvoľne prenikajú impulzy gotickej módy, ktorá sa v čistej podobe prejavuje od začiatku 14. stor.

V kolekcii staromaďarských pamiatok k zdobeniu hlavy slúžila séria náušníc. Okrem jednoduchých krúžkových (obr. 1:13) mávali náušnice tiež závesky z retiazok a hrubozrných liatych hrozičiek (napr. obr. 1:14-17). Ich škála bola oveľa širšia, ako početnosť ich výskytu. Vo väčšej obľube boli vlasové krúžky. Ojedinelé ich sprevádzali okrasné

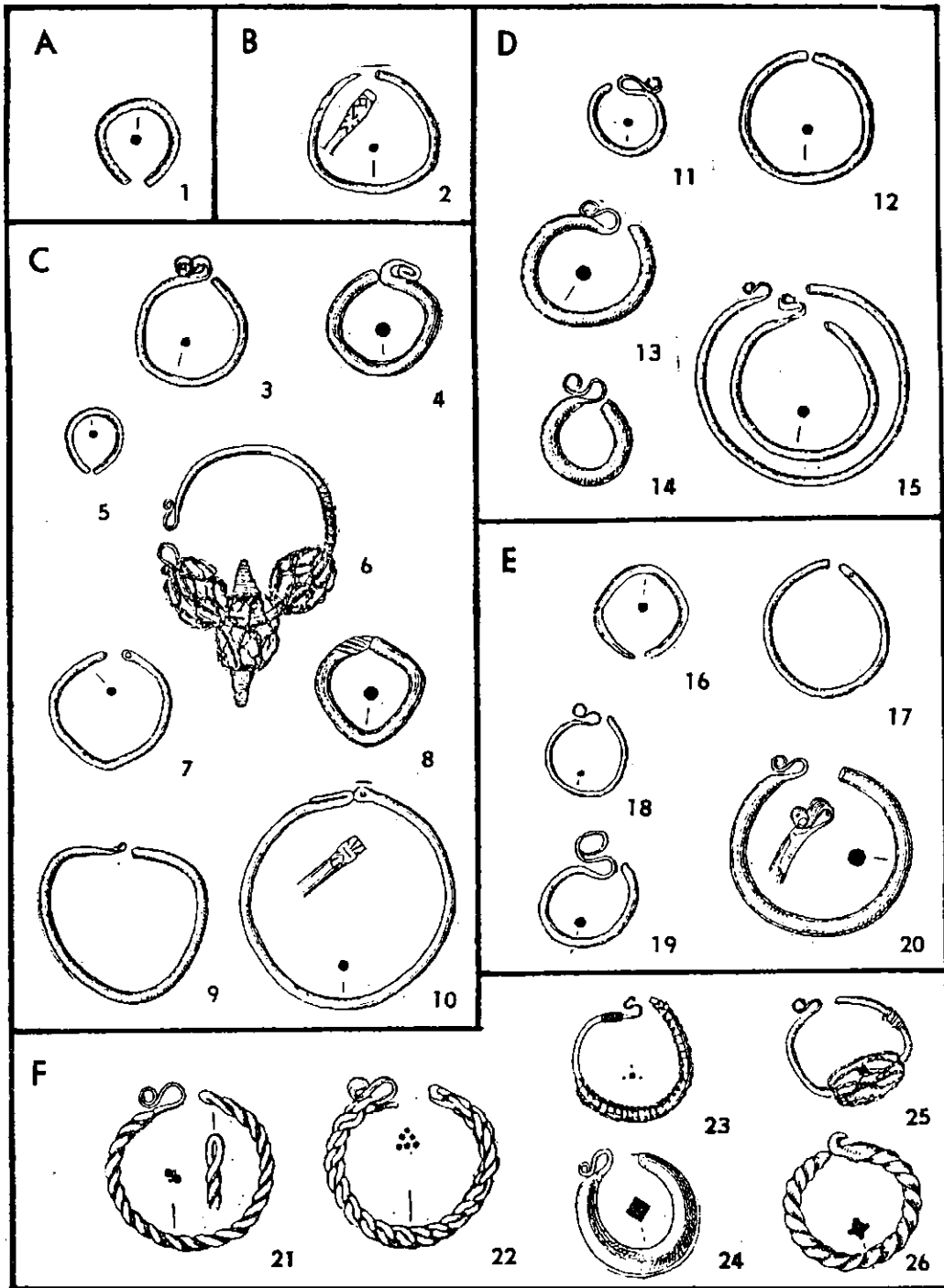
Obc. 1. Zakladné typy a varianty okras zo staromladárskeho oľdobia a helmsbrunnkej kultúry.

plechové kotúče. Do náhrdelníkov boli navliekané sklené koráliky s pestrofarebnými očkami. Často ich dopĺňali morské mušle a rôznotvaré kovové prívesky. Na predlaktiach sa nosili plechové, tyčinkové i z drôtov skúcané náramky. Prstene boli zastúpené niekoľkými variantami drôtených a pásových foriem. Značná pozornosť bola venovaná skrášľovaniu odevu v oblasti hrudníka prostredníctvom rôznotvarých gombíkov (napr. obr. 1:11), pukličiek, kovaní a záveskov (napr. obr. 1:C, 9). Niektoré z nich sa použili aj k ozdoze koženej obuvi. Východný pôvod má takisto zvyk skrášľovania opaskov kovaniami so štylizovanými geometrickými a rastlinnými motívmi. V priebehu staršej fázy belobrdskej kultúry sa postupne vytráca nosenie náušnic i vlasových krúžkov. V priebehu krátkeho času sa na poprednom mieste v obľube zdobenia hlavy umiestnil nový typ ozdoby. Ide o závesný krúžok s esovito zvinutým koncom s už zaužívaným označením „esovitá záušnica“ (obr. 1:1). Je pozoruhodné, že masová výroba takýchto okrás pokračovala počas dlhého obdobia až do priebehu prvej polovice 14. stor. V náhrdelníkoch pribudlo viacero foriem zväčša rôznofarebných korálikov zo skla, skloviny i keramickej hmoty (napr. obr. 1:39-40). Zväčšila sa škála kovových príveskov (obr. 1:12), obmieňaná ulitami sladkovodných mäkkýšov, zvieracími zubami a kostičkami. Škálu náramkov obohatili z drôtov spleťané exempláre a liate varianty s hadími hlavičkami (obr. 1:6-8). Rastie používanie prsteňov. K ich základným typom pribudli varianty s rozdielnym prierezom tela, uzavreté liate obrúčky a prstene so stupňovitým štítkom (napr. obr. 1:21-22, 24-25, 31, 36, 38). Niekdajšie kovania z výzdoby odevu sa objavujú v niekoľkých málo kusoch. Vo väčšine prípadov sú to druhotne použité poškodené a nefunkčné exempláre.

K zásadnejším zmenám vo forme, typovej skladbe a hojnosti používaných šperkov dochádza v širšom časovom úseku na prelome 10. a 11. stor. Týmto spôsobom sa predznamenáva nástup novej kvality okrás typických pre mladšiu fázu belobrdskej kultúry. V kolekcii esovitých záušnic sa krátkodobo objavujú reprezentanti z hrubej tyčinky a krúžky so široko roztepanou slučkou (napr. obr. 1:11). Pozdĺžne ryhovanie esovitej slučky prichádza do obľuby až v priebehu druhej polovice 11. stor. (obr. 1:11/5-6). V danom úseku už dlhodobejšie absentujú krúžkové náušnice, vlasové krúžky, gombíky, sčasti aj náramky, sklené a sklovité koráliky. Do zriedkavejšie používaných náhrdelníkov bývajú navliekané koráliky z prírodných polodrahokamov, výnimočne aj jantáru (obr. 1:41). Prstene obohatili najmä liate formy s mnohorako profilovaným a žliabkovaným telom, exempláre skrúcané či spleťané z drôtov (obr. 1:27-34). Používanie opaskov sa dokladá prostredníctvom sporadického výskytu praciek. Podľa ich formy a vyhotovenia zo železa však tieto kusy už sotva možno zaradiť k okrasám odevu (Szoke 1962; Giesler 1981; Kiss 1985; Hanuliak 1994).

Počas prvej polovice 12. stor., ako na to poukazujú nálezy z Nedanoviec-Krásna (Krupica 1978), sa naďalej stretávame s rovnakou typovou škálou šperkov ako v priebehu predchádzajúceho polstoročia. Úplná zhoda panuje napr. v prípade esovitých záušnic a prsteňov (obr. 2:A/1, C/3-5; 3:A/1-3, C/7, F/21-26). Prekvapením je azda opätovné objavenie sa vlasových krúžkov (obr. 2:A/1, C/5), prsteňov so sklenými a polodrahokamovými očkami (obr. 3:A/4) a rastúca obľuba náhrdelníkov. Skladajú sa zo sklených korálikov blízkych niekdajším tvarom. Pomerne často bývajú sprevádzané korálikmi z prírodných polodrahokamov (obr. 4:C/1-2, F/4-6). Zaznamenané znaky sú natoľko preukazné, že nabádať k posunutiu záveru belobrdskej kultúry do priebehu prvej polovice 12. stor.

K zmenám tradičnej typovej skladby šperkov dochádza okolo polovice 12. stor. v dôsledku objavenia sa nových prvkov. Jedným z nich sú posledné deriváty závesných krúžkov. Ich esovité ukončenie sa v niektorých prípadoch stráca. Nahrádza ho zhrubnutie jedného či oboch koncov knížka, ktoré býva predierkované alebo zdobené žliabkami (obr. 2:B/1, C/7, 10). V prípade prsteňov inovačný prvok zasa predstavuje elipsovité až kruhovito rozšírený štítok. Na jeho plošku sa umiestňuje dekór s geometrickým, rastlinným alebo zvieracím motívom (obr. 3:C/8-10, D/15-16, 18). Obľuba tohto typu prsteňov rýchlo rastie. Zakrátko dosahuje takmer dominantné postavenie. Častejšie býva doložené nosenie opaskov so železnými prackami niekoľkých základných foriem (obr. 3:G/31-33). Nové prvky

Obr. 2. Nedanovce-Krásno. Základné typy a varianty okrás zdobiacich hlavu. A - prvá polovica 12. stor.; B - druhá polovica 12. stor.; C - 12. stor.; D - prvá polovica 13. stor.; E - druhá polovica 13. stor.; F - exempláre z 12.-13. stor.

v tradičnej náplni okrás predstavujú časť mnohostranných impulzov románskeho štýlu, ktorý v pestrejšej zostave zasiahol najmä do iných oblastí života vtedajšej spoločnosti.

Popri uvedených predmetoch zostávajú i naďalej v obľube staršie, konzervatívnejšie šperky. Ich výskyt zaznamenávame minimálne do záveru 13. stor. Avšak už počas druhej polovice 13. stor. sa objavujú ďalší reprezentanti módných prvkov. Patria k nim napr. prstene s očkom na vysokej ihlancovitej obrubě (obr. 3:E/20), tak ako i klesajúca obľuba náhrdelníkov a závesných krúžkov. Aj keď tieto prvky nepredstavujú natoľko zásadné premeny, predznamenávajú neskoršie hegemonne uplatnenie sa elementov gotického štýlu. Jeho zástoj sa v čistej podobe prejaví až v 14. stor. používaním rôznotvarých šatových spôn, pečatných prsteňov, kovových praciek i celých opaskových garnitúr (Ruttkey 1983,358-358; 1989).

Pri komentovaní zmien v typoch šperkov, hojnosti ich výskytu a spôsoboch nosenia nemožno nespomenúť rad determinantov, ktoré ich rôznou intenzitou svojho vplyvu podmienili. Zásadnejší význam majú medzi nimi etnické faktory. Sériu predmetov staromaďarskej proveniencie prenikla do Karpatskej kotliny s príslušníkmi maďarských a pripojených tureckých kmeňov. V južných častiach Slovenska, ohraničených líniou Bratislava-Sereď-Hlohovec-Nitra-Levice-Lučenec-Rimavská Sobota-Zemplín, dosiahli nové typy okrás zakrátko hegemonne postavenie. Išlo o výrobky východoeurópskych dielní, ktorých produkcia na území Karpatskej kotliny nepokračovala (Točík 1979, 79). V priebehu dvoch generácií sa ich podstatná časť z používania vytratila. Slovanské obyvateľstvo na tomto území však niektoré z používaných okrás prevzalo a postupne si osvojilo ich nosenie. Priamy vplyv mala na to výrazná redukcia výroby tradičných veľkomoravských foriem. V nemalej miere k tomu prispelo rozvrátenie niektorých administratívno-hospodárskych centier veľkomoravského štátu, v ktorých sa sústreďovala šperkárská výroba.

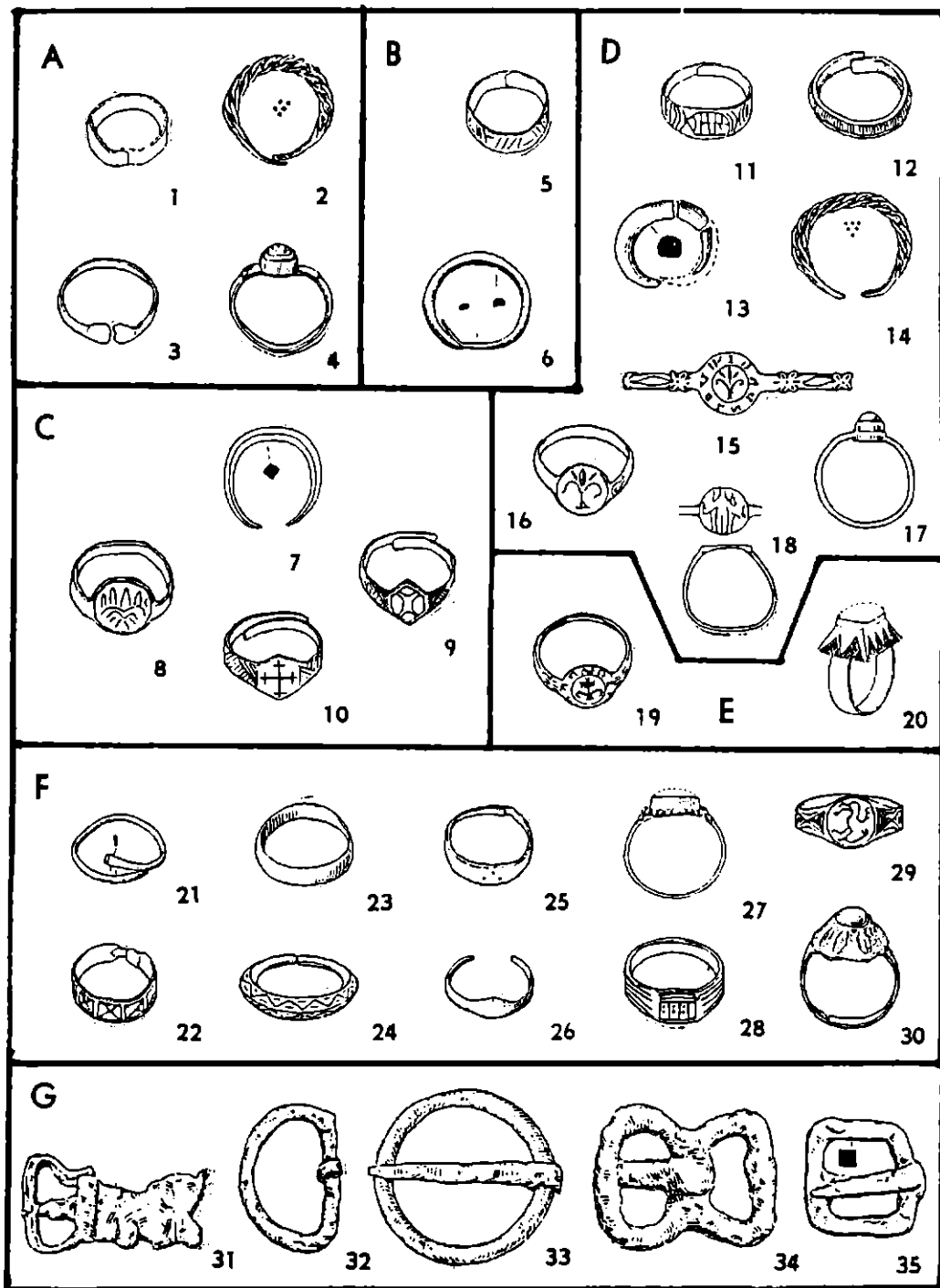
Belobrdská kultúra, hoci geneticky späť s materiálom staromaďarských pamiatok, predstavuje už novú kvalitu. Popri prežívajúcich formách je obohatená o nové typy, ktoré vznikli v zmenenej situácii na území Karpatskej kotliny. Aktívnu účasť na tomto procese treba prisúdiť autochtónnemu predmaďarskému obyvateľstvu. Jeho podstatnú časť tvorilo slovanské etnikum niekdajšej veľkomoravskej ríše a Pribinovo hadunajského kniežatstva. Z tohto pohľadu strácajú belobrdské pamiatky bezvýhradnú maďarskú príslušnosť a stávajú sa nadetnickým fenoménom.

Na severnejších územiach Slovenska naďalej pretrvávajú používanie veľkomoravských typov šperkov i rustikalizovanej podoby ich variantov. Okrajovo ich obohacujú impulzy z územia dnešného Poľska. Svedectvom toho sú viaceré typy košíčkových náušnic a záušnic z filigránového drôtu (obr. 2:C/6, F/25), koráliky spomenutej výzdobnej techniky a ich plechové varianty.

Postupné začleňovanie týchto území do uhorského štátu, pôsobilo najmä od 11. stor. ako významný integračný faktor pri kultúrnom zjednocovaní celej krajiny. Touto cestou dochádza nielen k ujednoteniu škály používaných typov šperkov, ale aj k ich redukcii na niekoľko základných typov. V tejto podobe v plnej miere vyhovovali vkusu príslušníkov všetkých etnických skupín sídlacích na danom teritóriu. S priblížením sa tohto územia k severným trasám diaľkového obchodu treba v našom prostredí spojiť používanie korálikov z jantáru a prírodných polodrahokamov.

Objavenie sa prvkov románskeho, neskôr i gotického štýlu v škále používaných šperkov súvisí so zmenou politicko-kultúrnej orientácie uhorského štátu a jeho príklonom k západoeurópskemu prostrediu. Počiatočná obmedzenosť rozsahu i pomalé udomáčňovanie sa nových módných impulzov nie je prekvapivé. Býva sprievodným znakom väčšiny procesov, ktoré zásadnejším spôsobom menili zložky v tradičnom modeli spoločenského života.

Pri zvažovaní spôsobov používania, resp. nosenia šperkov daného chronologického rámca nenarážame na zásadnejšie rozpory. Isté nejasné momenty pomohli osvetliť ich polohy pravidelne zaznamenávané v hroboch. Náušnice napr. zdobili jeden či oba ušné laloky. Vlasové krúžky plnili vo väčšej miere funkčné poslanie. Pomocou nich sa spínali pra-

Obr. 3. Nedanovce-Krásno. Základné typy a varianty okrás zdočiace ruku (opasky). A - prvá polovica 12. stor.; B - druhá polovica 12. stor.; C - 12. stor.; D - prvá polovica 13. stor.; E - druhá polovica 13. stor.; F - exempláre z 12.-13. stor.; F - opaskové pracky z 12.-13. stor.

mene voľne splyvajúcich alebo splietaných vlasov. Skutočným ozdobným prvkom vlasových prameňov boli kotúče bohato zdobené rytým alebo tepaným dekórom. Esovité záušnice boli predurčené k zdobeniu hlavy. Pripevňovali sa na čelenky z organických materiálov. Obopínali hlavu vo vodorovnej línii. Zriedkavejšie sa záušnice pripájali aj na zvislé stuhu alebo sa vplietali priamo do vlasov. Niet pochýb o tom, že uvedené spôsoby využitia pretrvali u všetkých typov závesných krúžkov počas celého obdobia ich zhotovovania. U najmladších derivátov z 12. stor. s predierkovaným alebo zhrubnutým koncom sa iba nepatrne zmenil spôsob ich upevnenia na podklad z organického materiálu.

Nákrčníky skúcané z drôtov a početnejšie používané náhrdelníky zdobili hrdlo a hornú časť hrude, náramky zasa predlaktia. O správnosti zaradenia prsteňov medzi šperky zdobiacie ruky niet takisto pochýb. Ozdobnejšie boli pritom exempláre s ryhovanou i plasticou výzdobou tela. Ešte efektnejšie pôsobili prstene skúcané či splietané z drôtov. Medzi šperky možno v 10. stor. zaradiť rôzne typy gombíkov, pukličiek, kovaní a záveskov. Využívali sa na skrášľovanie odevu z hornej polovice tela, opaskov, výnimočne aj obuvi. Už v nasledujúcej etape vývoja sa podstatná časť z nich z používania vytráca. Jediným pozostatkom sú opaskové pracky. Po strate dekoratívnych prvkov sa menia na prosté funkčné súčasti odevu.

Okrem známych rekonštrukcií honosne zdobeného staromaďarského oblečenia (László 1944) sú naše predstavy o odevu z nasledujúcich období nadmieru torzovité. Pomere vžitá je však predstava, že si odev až do 13. stor. zachoval tradičnú podobu. Jeho základ tvorila voľne splyvajúca košeľovitá tunika. Malo ísť o neprestrihnutý kus látky s dlhými rukávmi, obliekaný cez hlavu. Košeľa tohto vzoru bola rozšírená vo všetkých spoločenských vrstvách. Stavovská a majetková rozdielnosť sa odrážala väčšmi v dĺžke, farebnosti a druhu použitého materiálu. U príslušníkov nižších spoločenských vrstiev býval takýto podomácky zhotovený odev voľný, na páse stiahnutý koženým opaskom (Petráňová 1985, 855, 860). Častejšie však išlo o pás z pevnejších textílií, ktorého konce boli bez použitia pracky jednoducho previazané.

Okrem zdobenia sa pri niektorých typoch šperkov pripúšťa i magický význam. Jeho mieru však sotva dokážeme reálne odhadnúť. Pri hľadaní podporného stanoviska možno vychádzať z údajov spájaných s ľudovým typom šperkov 19. stor. (Johnová 1986, 21-23). Náušniciam sa napr. pripisovala schopnosť tíšiť bolesti a liečiteľstvo pri niektorých chorobách. Magicko-ochranný význam sa pripisoval mnohým súčastiam náhrdelníkov ako boli mušle, ulity, zvieracie zuby, kostičky, kovové závesky. Nie je preto náhodné, že úsek najväčšieho výskytu príveskov sa kryje práve s obdobím pohansko-kresťanského synkretizmu, keď bola porušená rovnováha v oblasti náboženskej viery. Ide o rámec 10.-11. stor., keď pohanské náboženstvo stratilo u ľudí značnú časť dôvery, no prenikajúce kresťanstvo si ju nestačilo ešte získať (Hanuliak 1993, 18). V neskoršom období sa magicko-ochranná spôsobilosť preniesla do rôznorodej výzdoby objavujúcej sa na štítkových prsteňoch.

K dosiaľ nedostatočne prepracovaným, z hľadiska významu nespore významným súčastiam pertraktovanej problematiky, patrí otázka technologicko-pracovných postupov zhotovovania vrcholnostredovekých šperkov ako i organizácia celého výrobného procesu a distribúcie hotových výrobkov. Z objektívneho pohľadu nieje deficitnosť bádania v tomto smere nepochopiteľná. Možnosti archeológie sú v danom ohľade značne limitované vypovedacími schopnosťami hmotných prameňov získavaných tradičnými výkopovými metódami. Skôr výnimočne prípady zachytenia nanajvýš nepriamych dokladov výroby šperkov sú nedostačujúce k objasneniu výrobných postupov a množstva momentov z dlhého reťazca rôzne prepojených vzťahov, ktorý spájal výrobcu a spotrebiteľa (Richter - Smetánka 1983, 13, 18; Měřínský 1983, 46). Svedectvá písomných prameňov z obdobia pred 13. stor. sú skúpe (Petráň 1983, 27; Thomas 1983, 73), iné doklady historickej povahy chýbajú. Z tohto dôvodu budeme pri dotváraní reálnejšej podoby uvedeného okruhu otázok zrejme i naďalej odkázať na hypotetické konštrukcie vychádzajúce z nepriamych indícií.

V priebehu prvej polovice 10. stor., s dominantným výskytom predmetov staromadžarskej proveniencie v južných oblastiach Slovenska, sa v prostredí Karpatskej kotliny neráta s ich produkciou (Točík 1979, 79). Poukazovalo by na to aj početné zastúpenie exemplárov šperkov uložených do hrobu, ktoré boli po poškodení druhotne upravované a naďalej používané (napr.: Hanuliak 1994, X/D, XV/D, XVII/A, atď.). Absencia prehľadnejších prác o veľkomoravskej šperkárskej produkcii, s prejavmi rustikalizácie a adaptácie tradičných foriem zmenenému štýlu počas prvej polovice 10. stor., nedovoľuje reálnejšie odhadnúť jej objem. Jestvujú však indicie o tom, že výrobná činnosť niekdajších veľkomoravských dielní v úplnosti nezanikla a výraznejšie obnovila produkciu po dotvorení novej teritoriálnej infraštruktúry.

Vonkajším prejavom toho je masový výskyt šperkov v priebehu staršej fázy belobrdskej kultúry. Popri exemplároch mimokarpatskej proveniencie sa v ich škále objavujú výrobky, ktoré sú geneticky späté s autochtóнным prostredím a boli nesporne zhotovené aj na území dnešného Slovenska. Produkovali ich akiste následníci niekdajších veľkomoravských výrobcov, ktorí pružne prispôsobili výrobný sortiment výrobkov novým spotrebiteľským požiadavkám.

Vrcholnostredoveké okrasy boli v prevahe zhotovované z bronzu. Bez potrebného množstva odborných analýz sotva však možno tento názor s istotou potvrdiť a presnejšie vyčíslieť skutočnú hodnotu zastúpenia. Jestvuje nemálo bronzových šperkov s postriebreným či pocínovaným povrchom, ktoré sú považované za celostrieborné. Vďaka dostatočnej pevnosti, kujnosti a dostupnosti základných surovín, i pomerne jednoduchej technológii výroby, bola bronzovina nesporne najvhodnejším materiálom k masovej produkcii okrás.

Spektrálne analýzy esovitých záušnic patriacich k najmasovejším formám belobrdského šperku prezrádzajú, že v ich súboroch majú nemalý podiel exempláre zo zliatin (Šikulova 1958, 116; Marešová 1969, 66). Nesúrodosť pomerov ich zloženia možno považovať za doklad náhodného zlievania. Na základe toho možno postaviť otázku, či esovité záušnice neboli zhotovované priamo v prostredí vidieckych sídlisk. Prijatím tejto myšlienky by sa súčasne vysvetlilo masové rozšírenie záušnic uľahčené v nemalej miere nenáročnou technológiou ich výroby (Ludikovský-Snášil 1974, 38; Szôke 1977, 287-289). Za ich priamych výrobcov by sa mohli označiť zručnejší kováči sídliači v menších vidieckych centrách. Spomedzi remeselníkov mali najširšie vedomosti o prácach s kovmi, ktoré mohli náležite využiť pri zhotovovaní šperkov. Súčasťou ich výrobného sortimentu boli akiste z bronzu vyhotovené vlasové a závesné krúžky, plechové a tyčinkové náramky, deriváty drôtených, tyčinkových, pásikových a štítkových prsteňov ako i železné pracky.

Kolekcii okrás s postriebreným či pozlatteným povrchom, obohatených o hodnotný dekór, resp. s aplikovanou technicky náročnejšou výzdobnou technikou zhotovovali najskôr už profesionalizovaní výrobcovia šperkov pracujúci pre vyššie vrstvy vtedajšej society. K ich výrobkom patrili zrejme tiež skrúcané a splietané prstene, náramky, prstene s pestrofarebnými očkami, najmä však precízne vypracované detaily košíčkových náušnic a korálikov. S činnosťou profesionalizovaných výrobcov treba takisto spojiť podstatnú časť okrás zhotovených zo striebra, resp. zlata, čo súčasne prezrádza ich voľnejší prístup k zdrojom farebných a vzácnych kovov (Ruttkay 1983, 350-351; 1989, 375).

Z predostrenej kategorizácie výrobcov vyplýva, že v druhej polovici 10. stor. sa v produkcii šperkov opäť dospelo do štádia blízkeho vrcholnej etape veľkomoravského obdobia. V oboch časovo vzdialených úsekoch sa vytvorila deliaca čiara medzi príležitostnou domáckou výrobou pre vlastnú potrebu a obmedzený okruh miestnych odberateľov vo vidieckom prostredí a skupinou špecializovaných výrobcov zo sídlisk centrálnemu významu, kde sídlili príslušníci vyšších sociálnych vrstiev (Měřinský 1983, 42). Predstavy o dekoratívnom spracúvaní kovov v rámci siete služobných osád nemajú reálne opodstatnenie (Ruttkay 1983, 350).

Mladšia fáza belobrdskej kultúry sa v prostredí dožívajúcich nekostolných pohrebísk prejavuje zmenami vo forme, typovej skladbe a hojnosti používaných šperkov. Podľa

Obr. 4. Nedanovce-Krásno. Základné typy a varianty korálikov a príveskov z náhrdelníkov. C - 12. stor.; D - prvá polovica 13. stor.; F - exempláre z 12—13. stor.

dostupných indikátorov možno zaznamenaný vývojový trend nastúpený po prelome 10. a 11. stor. považovať z istého nadhľadu za regresívny. Hľadaniu príčin sa dosiaľ nevenovala patričná pozornosť. Ťažko preto rozhodnúť, či daný stav ovplyvnila väčšmi prirodzená zmena životného štýlu, nastupujúca pauperizácia pospolitých vrstiev obyvateľstva či akcelerujúci vplyv kresťanskej cirkvi. Jeho prejav treba totiž vo výraznejšej podobe očakávať

práve v pohrebiskovom prostredí, ktoré poskytuje východiskový pramenný materiál k riešeniu pertraktovanej problematiky. Vylúčiť sa nedá ani zmena v smerovaní distribúcie špecializovaných výrobcov šperkov, ktorí sa vo väčšej miere preorientovali na majetných príslušníkov svetskej a cirkevnej feudálnej vrstvy (RuttKay 1983, 350).

V dôsledku toho mohla byť výraznejšie utlmená ich pridružená výroba okrás pre pospolitú vrstvu obyvateľstva. Uvedená zmena sa akiste prejavila v raste majetnosti výrobcov šperkov. Mnohým z nich to dopomohlo k vymaneniu sa z pôvodne závislého feudálneho područia. Časť výrobcov sa po získaní slobodného postavenia usádzala v rodiaciach sa mestách. Rast konsolidovanosti hospodárskych pomerov so stabilizujúcou sa organizáciou trhov im zabezpečovali dostatok odbytových možností v miestnom i vidieckom prostredí. Tento moment spolu s ďalšími faktormi rozhodol o presúvaní šperkárskej produkcie z vidieckeho do mestského prostredia (Měřínský 1983,48; RuttKay 1983, 351; Kazimír 1989, 119). Z chronologického hľadiska však už ide o časový úsek po polovici 12. stor., v ktorom sa u nás završuje autochtónny vývoj okrás. Strieda ho ďalšie obdobie so šperkárskou výrobou vo všetkých sférach úzko previazanou s celoeurópskym vývojom.

Okrem spomenutých výrobných možností ovplyvňovali používanie šperkov tiež sociálne aspekty a ekonomické pomery vtedajších ľudí. Medzi sociálnymi danosťami treba za prvoradú označiť závislosť používania okrás od pohlavia jedincov. Nieje pritom prekvapujúce, že výraznú väčšinu ich typov nosili príslušníčky ženského pohlavia. S mužskou časťou populácie sa spájajú iba vlasové krúžky a niektoré typy prsteňov. Ojedinelé ženské typy okrás, nachádzané v hrobch mužov obvykle mimo miest ich nosenia, sa považujú za pohrebný dar vdovy (Hanuliak 1990, 162). Rôznotvaré železné opaskové pracky bývajú naopak početnejšie u mužov. Zistenú rozdielnosť v používaní šperkov treba chápať ako zásadu bezvýhradne akceptovanú v stredovekej spoločnosti. Neadekvátnym absolutizovaním jej významu by mohol naopak vzniknúť skreslený obraz o väčšej majetnosti a na nej založenom vyššom postavení žien v societě. Dostupné historické pramene však jednostranne presvedčajú, že v stredovekom kresťanskom svete majú muži dominantné postavenie vo všetkých spoločenských úrovniach (Steuer 1982, 26-29).

Podľa ďalšej odpozorovanej zásady bolo väčšie množstvo šperkov, neraz i vyššej hodnoty, nosených staršími dievčatami a mladými ženami. Ide zrejme opäť o stredovekú zvykovú normu závislú od rozdielov v odeve, úprave účesu, zdobení jednotlivých častí tela. Ťažko pritom rozhodnúť, či tieto skutočnosti zachytené v hrobch podmienilo strojenie tzv. symbolickej svatby nevydatým ženám pri pohrebe a s ňou spájanou slávnostnou úpravou zovňajška (Bednárík 1939, 74-75). Vylúčiť však nemožno ani priamejšiu súvislosť tohto prejavu so spoločensky najvýznamnejším obdobím žien, nachádzajúcich sa v reprodukčnom veku. Plynulé znižovanie početnosti nosených šperkov u starších žien nemusí byť na druhej strane spájané so znižovaním úrovne ich postavenia v societě. Môže ísť totiž o dôsledok uplatňovania zásad dedenia osobného majetku zomrelej pozostalými v ženskej línii.

Pri úvahách o ekonomických pomeroch jedincov vrcholnostredovekej spoločnosti sa v archeologickom bádani už tradične vychádza z hodnoty predmetov pohrebného inventára. V prípade šperkov sa pritom berie do úvahy náročnosť aplikovaných výrobných techník, hodnota a dostupnosť použitého kovu spolu s množstvom exemplárov v nálezo- vom celku. Isté konkrétnejšie predstavy máme v prípade výrobkov zo striebra, keď sa ich hodnota porovnávala s kúpnu silou v tej dobe platných strieborných mincí (Ludikovský-Snášil 1974, 35,40-42). Pri šperkoch z farebných kovov nemožno uvedený princíp využiť pre neznalosť väčšiny hodnotových ukazateľov ako i chýbajúcu predstavu o ekvivalencii tohto materiálu so striebrom. Priaznivejšia situácia nieje ani pri korálikoch z krištáľu, achátu, karneolu, fluoritu, ametystu - patriacich medzi prírodné polodrahokamy. Ak sa skutočne zhotovovali vo východoeurópskej oblasti, ich značný esteticko-dekoratívny účinok umocňovaný farebnosťou, znásobovali náklady diaľkového obchodu (Bach-Dušek 1971, 30-35, 48-52). Predajná cena korálikov bola potom niekoľkonásobne vyššia ako u bronzových

šperkov. Veľké množstvo dosiaľ nájdených korálikov by však skôr poukazovalo na ich domácu výrobu z dosiaľ neznámych surovinových zdrojov miestnej proveniencie. Táto skutočnosť mohla mať nemalý podiel na zrealnení ich celkovej hodnoty (Ruttkay 1979, 22).

Nadmieru nízka informatívnosť východiskových prameňov, skresľovaná zásadami vplývajúcimi na nosenie šperkov a ich výskyt v hrobách vyvoláva oprávnené pochybnosti o ich vhodnosti pri posudzovaní majetnosti jedincov z daného chronologického rámca. Metodicky správnejší je postoj obmedzujúci sa na konštatovanie existencie nemalých majetkových rozdielov medzi príslušníkmi rodín aj rámci pospolitých vrstiev dedinského obyvateľstva.

V predchádzajúcich častiach príspevku bol načrtnutý vývoj vrcholnostredovekých okrás so snahou o osvetlenie jeho príčin a ich významu. Výsledný obraz o dianí v 10.-11. stor. možno v plnom rozsahu akceptovať. Jeho podoba je dotvorená na základe širokej pramennej bázy získanej odkryvom množstva pohrebisk. V porovnaní s tým sa rekonštrukcia premien okrás v 12.-13. stor. opiera o mincami datovaný materiál z hrobov kostolného cintorína v Nedanovciach-Krásne (Krupica 1978; 1981). Výsledky tejto kategórie preto nemožno brať ako rozhodujúce a univerzálne platné pre celé územie Slovenska. Nie je vylúčené, že kompletne zverejnenie materiálu z cintorína z Moravian nad Váhom-Ducového (Ruttkay 1996) môže predostrený obraz nielen potvrdiť, ale aj pozmeniť.

Literatúra

- BACH, H.-DUŠEK, S., 1971: Slawen in Thüringen. Weimar.
- BEDNÁRIK, R., 1939: Príspevok k pohrebným zvykom slovenského Fudu. In: *Národopisný zborník 1. Turčiansky sv. Martin*, 54-94.
- GIESLER, J., 1981: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo-Kultur. *Prähistorische Zeitschrift* 56, 3-167.
- HANULIAK, M., 1990: Aussagefähigkeiten archäologischer Quellen aus Flachgräberfeldern des 9.-12. Jahrhunderts. *Slovenská archeológia* 38, 147-191.
- HANULIAK, M., 1993: Ku vzťahu pohanstva a kresťanstva na podklade archeologických prameňov. *Slavica Slovaca* 28, 1993, 15-20.
- HANULIAK, M., 1994: Malé Kosihy. Pohrebisko z 10.-11. storočia. Nitra.
- HRUBEC, I., 1994: Návrh chronologie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku. *Poveľkomoravské obdobie a stredovek. Slovenská archeológia* 28, 229-237.
- JOHNOVÁ, H., 1986: Šperk. Bratislava.
- KAZIMÍR, Š., 1989: Tovarovo-peňažné vzťahy v období denárovej meny (1 l.-začiatok 14. storočia). *Slovenská numizmatika* 10. Bratislava, 117-122.
- KISS, A., 1985: Studien zur Archäologie der Ungarn in 10.-11. Jahrhundert. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn*, II. Wien, 117-239.
- KRUPICA, O., 1978: Stredoveké Krásno. In: *Západné Slovensko* 5. Bratislava, 169-333.
- KRUPICA, O., 1981: Stredoveké Krásno II. In: *Západné Slovensko* 8. Bratislava, 89-218.
- LÁSZLÓ, Gy., 1944: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.
- LUDIKOVSKÝ, K.-SNÁŠIL, R., 1974: Mladohradištní pohřebiště ve Velkých Hostěrádkách. Praha.
- MAREŠOVÁ, K., 1969: Slovanské pohřebiště v Bílovicích nad Svitavou. *Časopis Moravského muzea* 53-54, 59-67.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1983: K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku. In: *Archaeologia historica* 8. Brno, 41-68.
- PETRÁŇ, J., 1983: Středověká řemesla v dějinách hmotné kultury. In: *Archaeologia historica* 8. Brno, 27-37.
- PETRÁŇOVÁ, L., 1985: Konzumace. In: *Dějiny hmotné kultury II. Praha*, 827-897.
- RICHTER, M.-SMETÁNKA, Z., 1983: Archeologie a studium středověké řemeslné výroby. In: *Archaeologia historica* 8. Brno, 11-25.
- RUTTKAY, A., 1979: Stredoveké umelecké remeslo. Bratislava.
- RUTTKAY, A., 1983: Problematika výroby a výskytu dekoratívnych kovových predmetov na území Slovenska v stredoveku. In: *Archaeologia historica* 8. Brno, 347-360.
- RUTTKAY, A., 1989: Prvky gotickej módy v odevu a ozdobách dedinského obyvateľstva. In: *Archaeologia historica* 14. Brno, 355-377.
- RUTTKAY, A., 1996: Mittelalterlichen Friedhof in Ducové, Flur Kostolec, Bez. Trnava: Beitrag zum Studium der Beziehungen zwischen den sog. Reihengräberfeldern und Kirchenfriedhöfe. In: *Ethni-*

- sehe und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert. Bratislava, s. 391⁰⁸.
- STEUER, H., 1982: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen im Mitteleuropa. Göttingen.
- SZŐKE, B., 1962: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok 1. Budapest.
- SZŐKE, B. M., 1977: Eine Bemerkung zur Technik der Riffelung von S-Ringen. Acta Archaeologica hungarica 29, 287-289.
- ŠIKULOVA, V., 1958j Moravská pohřebiště z mladší doby hradištní. Pravěk východní Moravy 1, 88-162.
- THOMAS, J., 1983: Řemeslníci 11.-13. století v českých zemích v písemných pramenech. In: Archaeologia historica 8. Brno, 73-82.
- TOČÍK, A., 1979: K otázce etnicity pohřebisk z 10. stoletia na Slovensku. In: Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6.-13. storočí. Nitra, 68-84.

Zusammenfassung

Möglichkeiten und Probleme der Forschung von Schmuck aus dem 10.-13. Jh.

Der Schmuck diente von jeher zum Verschönern des Körpers. Zum Schmuck aus 10.-11. Jh. kann man auch manche reich verzierte Gewandteile zuordnen. Im 12.-13. Jh. verlieren sich jedoch ihre zierende Elemente und sie werden zu gewöhnlichen Gegenständen mit verschiedenen Funktionen. Mit ihrer Hilfe kann man eine Vorstellung über das hochmittelalterliche Gewand bekommen. Manchen Schmuckstücken wurde auch magische Bedeutung zugeschrieben. Ihr Ausmass können wir aber heute nicht mehr richtig beurteilen.

Während des Hochmittelalters (d. h. im 10.-13. Jh.) gingen die Zierden durch mehrere Änderungen in Form, Beliebtheit von benutzten Typen und Art des Tragens hindurch. Die erste der Perioden von grundlegenden Änderungen ist der Beginn von Bjelo-Brdo-Kultur (Beginn der Zweiten Hälfte des 10. Jh.). Während dieser Periode verschwanden viele Gegenstände der altmagyarische Provenienz aus dem Gebiet des frühungarischen Staates (Abb. 1). Das Erscheinen von Elementen des romanischen Stils (seit der Hälfte des 12. Jh.), als auch des gotischen Stils (seit der Hälfte des 13. Jh.) am verwendeten Schmuck hing mit den Änderungen der politisch-kulturellen Orientierung Ungarns und seiner Neigung zum westeuropäischen Milieu zusammen (Abb. 2-4).

Es gibt vielseitige Gründe für die Entwicklungsänderungen. Die archäologischen Quellen erlauben es nur einige von ihnen zu erfassen. Es ist aber sicher, dass sich auf dem Prozess von Änderungen die politisch-kulturelle Orientierung des Staates, Ethnizität der Benutzer und in nicht geringem Masse auch ihre Vermögensverhältnisse beteiligten. Die Bedeutung der erwähnten Komponenten ist nicht leicht zu bestimmen. Die Suche nach der richtigen Lösung wird von sozialen Aspekten kompliziert, die im Material aus Gräberfeldern verschlüsselt sind. Um die bisher nicht erlernte Momente lösen zu können ist es notwendig alle Umstände, die das Vorkommen und Benützung von Zierden in archäologischen Quellen begleiten, kritisch neu zu bewerten.

Die Weise der Schmuckherstellung, Organisation der Herstellung und Distribution sind bisher wenig bekannt. Die archäologischen Quellen sind nicht im stände diese Fragen zu beantworten. Das bunte Schmucksortiment deutet aber an, dass die einfachere Formen aus Bronze und ihrer Legierungen von handfertigen Schmieden, die in der Dorfgegend lebten, hergestellt werden. Exemplare von komplizierten Form, reichlich Verziert mit Gold und Silber, wurden von professionellen Herstellern produziert, die in den Zentren lebten. Ihre Produkte für das gemeine Volk repräsentierten einen Nebenprodukt ihrer Produktion, die auf die Mitglieder höherer Gesellschaftsklassen der feudalen Gesellschaft orientiert wurde.

Abbildungen:

1. Grundtypen und Varianten der Verzierung aus der altmagyarischen Zeit und der Belo-Brdo-Kultur.
2. Nedanovec-Krasno. Grundtypen und Varianten der Kopfverzierungen. A - erste Hälfte des 12. Jahrhunderts, B - die zweite Hälfte des 12. Jahrhunderts, C - des 12. Jahrhunderts, D - die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts, E - die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts, F - Exemplare aus dem 13.-13. Jahrhundert.
3. Nedanovec-Krasno. Grundtypen und Varianten der Handverzierungen. A - erste Hälfte des 12. Jahrhunderts, B - zweite Hälfte des 12. Jahrhunderts, C - das 12. Jahrhundert, D - erste Hälfte des 13. Jahrhunderts, E-zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts, F - Exemplare aus dem 12.-13. Jahrhundert, F - Gürtelschnallen aus dem 12.-13. Jahrhundert.
4. Nedanovec-Krasno. Grundtypen und Varianten der Korallen und Anhänger von Halsbändern. C - 12. Jahrhundert, D - erste Hälfte des 13. Jahrhunderts, F - Exemplare aus dem 12.-13. Jahrhundert.